

МЕТАФОРИЧНІ МОДЕЛІ МОВЧАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ

Стаття присвячена дослідженню метафоричних моделей «мовчання» в художньому дискурсі, оскільки аналіз образних асоціацій може сприяти виявленню певних гештальтних «архетипових» структур, які стоять за образною метафорикою, до того ж метафора є найдієвішим способом опису абстрактних концептів. Виявлено, що для вербалізації образної складової концепту «мовчання» українські письменники найчастіше обирають метафоричні моделі «мовчання-істота», «мовчання-предмет», «мовчання-простір», «мовчання-речовина, матеріал», «мовчання-стихія».

Ключові слова: культурно значущий концепт, концепт «мовчання», кореляти мовчання, метафоричні моделі, «мовчання-істота», «мовчання-неживий предмет», «мовчання-простір», «мовчання-стихія».

Коловоротная Н. Д. Метафорические модели молчания в украинском художественном дискурсе. *Статья посвящена исследованию метафорических моделей «молчания» в художественном дискурсе, поскольку анализ образных ассоциаций может способствовать выявлению определенных гештальтных «архетипичных» структур, которые стоят за образной метафорикой, к тому же метафора — самый действенный способ описания абстрактных концептов. Выявлено, что при вербализации образной составляющей концепта «молчание» украинские писатели чаще всего выбирают метафорические модели «молчание-существо», «молчание-неодушевленный предмет», «молчание-пространство», «молчание-вещество, материал», «молчание-стихия».*

Ключевые слова: культурно значимый концепт, концепт «молчание», корреляты молчания, метафорические модели, «молчание-существо», «молчание-неживой предмет», «молчание-вещество», «молчание-пространство», молчание-стихия».

Kolovorotnaya N. D. Metaphorical Model of Silence in Ukrainian Literary Discourse. *The article is devoted to the study of metaphorical models «silence» in the artistic discourse, because analysis of figurative associations may help to identify certain gestalt «archetypal» structures, which stand for imaginative metaphor, and the metaphor is the most effective way of describing abstract concepts.*

In the Ukrainian artistic discourse the silence representation comes about the nature morphous metaphor. These items, which are characterized by various physical properties, are able to actively influence on the physiology of human perception because of their utilitarian significance. In the Ukrainian artistic discourse silence and its correlates are remained mainly as being (man or animal), an inanimate object, substance or material, space (limited/unlimited domesticated/neo-cultural etc). Identification of silence with the water concordant with the conceptual relationship of silence with the elements, fixed in the English phraseology, and confirms its archetypicalness for lingual-society.

It is found that for verbalization of visual component of the concept of «the silence» Ukrainian writers often use metaphorical models of «silence – creature», «silence – subject», «silence – space», «silence – substance, materials», «silence – element».

Keywords: *culturally meaningful concept, the concept of «silence», correlates of silence, metaphorical models «silent creature», «silence – an inanimate object» and «silence – space», «silence – element».*

Сучасна лінгвістика позначена багатовекторністю досліджень, що спричинене новою парадигмою наукового знання, постульованого наукою

кінця XX – поч. XXI ст. Наслідком цього є поява низки наук, зокрема лінгвокультурології й лінгвоконцептології, когнітивної семантики, дискурсології, комунікативної лінгвістики та ін., для яких спільною є орієнтація на триаду «людина – мова – культура».

Однією з найбільш актуальних проблем когнітивної лінгвістики й лінгвоконцептології є дослідження концептуальної системи, у якій через концепти відображаються думки й знання людини про світ.

За ступенем вагомості мовчання в культурі українського народу концепт «мовчання» належить до культурно значущих, що становлять смислове й культурне ядро етномовної свідомості будь-якого культурного простору, фокусує в собі систему смислової організації етносвідомості в єдності її парадигматичних, синтагматичних і лінгвокультурних зв'язків.

Культурно значущими концептами є ті, що відображають важливі для менталітету певного етносу поняття. Склад культурно значущих концептів може значною мірою збігатися в різних мовах. Концепт «мовчання» є культурно значущим для багатьох лінгвоспільнот, при цьому виявляючи етнокультурні особливості, що відбито в специфіці використання й сприйняття цього паралінгвального засобу в процесі комунікації представниками різних народів.

Метою цієї наукової розвідки є дослідження метафоричних моделей мовчання в художньому дискурсі, оскільки аналіз образних асоціацій може сприяти виявленню певних гештальтних «архетипових» структур, які стоять за образною метафорикою [3: 34–35].

Відомо, що метафора є найдієвішим способом опису абстрактних концептів. Цілком погоджуємося з думкою Н. Сергєєвої, яка зазначає: «Щоб описати абстрактне, використовують метафори, адже інший спосіб усвідомити речі відсторонені, очевидно, відшукати вкрай складно. Результатом є мислення, що базується на міфі. Механізми сприйняття криються в підсвідомості людини, на рівні якої знаходяться одиниці ментального рівня – концепти, репрезентовані більшою мірою концептуальними (когнітивними) метафорами або, за термінологією Дж. Лакоффа і М. Джонсона, метафоричними концептами» [7: 212].

Хоча концепт «мовчання» був предметом лінгвістичних розвідок багатьох дослідників (Т. Анохіної, Н. Арутюнової, М. Дмитровської, Н. Піддубної та ін.), однак у них досі не приділялася достатня увага метафорі у складі найменувань цього феномена.

Услід за С. Воркачовим дотримуємося розширеного розуміння метафори як переносу властивостей одного предмета чи явища на інший на основі їх схожості або контрасту, включаючи до неї як видові поняття метонімію, метаморфозу, порівняння [2: 90].

У процесі метафоричної вербалізації концепту діє кілька взаємопов'язаних метафоричних принципів: антропоморфізм, істотоморфізм, куди входить зооморфізм і міфоморфізм; флороморфізм, речоморфізм тощо. Погоджуємося з думкою О. Левченко, що «визначення принципів, за якими відбувається концептуалізація і вербалізація певного значення, об'єктивує національну картину світу» [5: 53]. Усі вони виокремлюються з

позицій антропоцентричної парадигми, в якій людина пізнає світ через усвідомлення себе, своєї діяльності, унаслідок чого світ і його феномени людина сприймає кризь призму людини, що виявляється в різних метафорах (*мовчання тривожить, тиша перелякалася* тощо).

Для вербалізації образної складової концепту «мовчання» українські письменники найчастіше обирають метафоричні моделі «мовчання-істота» й «мовчання-неживий предмет».

У процесі вербалізації мовчання як істоти дієслівні антропоморфні метафори є одним із найбільш поширених типів, де номінанта мовчання або його корелята – метафоризований компонент, а дієслово – метафоризуючий. Переважно це стосується тиші: *Отець і мати тримали руки на голові померлого, за ним волілася крок у крок тяжка тишина* (О. Кобилянська); *Рая звела очі й подивилася Іветті просто в серце. – Ви мені аборт зробите? – запитала напружено. У кабінеті навіть тиша перелякалася. Ліда проковтнула страх і завмерла* (Люко Дашвар).

Торкаючись таємниць світу через осягнення й пізнання тиші, людина, як це підтверджує український художній дискурс, а саме оповідання Є. Гуцала «Ліс, тиша з чорними ратичками», може персоніфікувати її, унаслідок чого тиша набуває ознак істоти, зокрема сарни: *Станеш – і тиша теж зупиниться, повернеться до тебе й стоятиме поруч настороженою, чутливою сарною здається, <...>. Ти ступив уперед – і пронизливо морозко затріщала осіння падалиця під роговими ратичками тиші, й шум той полетів, віддаляючись* (Є. Гуцало).

У художньому дискурсі широко вживаними є ті метафоричні дієслівні словосполучення, де номінанти мовчання виступають у функції як суб'єкта, так і об'єкта дії, наприклад: *Він молився. Голосним шепотом говорив довгі молитви, а побожні, щирі й покірні слова оживляли чудово тишину, що чимраз більше зростала* (О. Кобилянська).

Образ тиші-істоти постає й у субстантивних генетивних метафорах, наприклад *покої тиші*, де цей корелят мовчання вербалізується як хтось, хто має право на особистий простір: *Стають модними приватні покої тиші – звуконепроникні камери гармонійних дизайнерів фен-шуй* (Л. Дереш).

Ад'єктивна антро- й істотоморфна метафора на позначення мовчання та його корелятів не частотна. У реченнях номінанти мовчання, виражені цим типом, виконують функцію атрибута і є епітетами, що дають оцінку характеристику предмету мовлення, наприклад: *мертва тишина, брутальна тиша*.

Виділяємо метафори, що вербалізують а) фізіологічні й фізичні ознаки мовчання та його корелятів: *мертва тиша, глухе мовчання, німа мовчазність, нашорошена мовчанка, смертна тиша*, наприклад: *І в тиші смертній, вже такій, аж дивній, / коли вона цілує образок, – / на тій високій шії лебединій / того намиста доброго разок* (Л. Костенко); б) внутрішні ознаки мовчання та його корелятів: *брутальна тиша, затаята мовчанка, рішуча мовчанка, понуре мовчання, поважне мовчання*, наприклад: *Мовчанка, затаята, рішуча, глуха мовчанка була самотнім способом рятунку* (О. Кобилянська).

Мовчання, зокрема його корелят тиша, як уже зазначалося, може бути мертвою, але її можна й реанімувати, оживити, тобто провести певні дії, що

їх звичайно здійснюють стосовно істот, порівн.: *Голосним шепотом говорив довгі молитви, а побожні, щирі й покірні слова оживляли чудово тишину, що чимраз більше зростала* (О. Кобилянська).

Характерно, що мовчання й тиша можуть виявляти таку антропоморфну ознаку, як німота, що вербально виражається в метафорах *безмовна тиша, безголоса тиша, німе мовчання*, наприклад: *О, зник, і знову тиша, безмовна, безголоса* (Є. Гуцало). Разом із тим, мовчанням можна говорити: *Чому ліси чекають мене знову, / на щит піднявши сонце і зорю. / Я їх люблю. / Я знаю їхню мову. / Я з ними теж мовчанням говорю* (Л. Костенко).

Метафорична модель «мовчання-неживий предмет» вербально представлена виразами *тяжка мовчанка, важке мовчання, довга мовчанка, тупа тиша, ткати тишу* та ін. Наявність у номінантів мовчання ваги, переважно значної, яка тисне на людину, спричиняючи дискомфорт (*тяжке мовчання, тяжка мовчанка, важке мовчання*), як видається, унаочнює предметність через ад'єктивні метафори, що вказують на його ознаки, наприклад: – *Я була дома, а він був у бурдю!* – *почала по якимсь часі тяжкої мовчанки тоненьким, ослабленим, майже дитячим голосом, і більше до себе, як до людей* (О. Кобилянська).

Корелят мовчання тиша вербалізується як предмет, що складається з пряжі або ниток, як-от: *І цвинтар той, де над гробками / високе небо тишу тче, / і ті хрести із рушниками, як у сватів – через плече* (Л. Костенко). Як видається, такі метафори перегукуються з традиційними уявленнями про тишу як про зітканий або зшитий предмет, що його можна *розрізати, розірвати*, відбитими і в українській фразеології, порівн. *рвати повітря (тишу)* – 1. Гучно лунати (про звуки); 2. Голосно говорити, кричати [9: 595], *різати / розрізати повітря (тишу)* – 1. Різко, голосно лунати (про звуки); 2. Порушувати тишу різкими звуками [9: 599]. Її можна поділити й виміряти, наприклад: *Кожен квант тиші потребував терабайтів рейву, свіну і поклонів* (Ю. Іздрик).

У художньому дискурсі тиша також концептуалізується як предмет – графічне зображення, зокрема літопис: *Старезні пні, кошлаті поторочі, / літопис тиші пишуть у траві* (Л. Костенко).

В українському художньому постмодерному дискурсі кореляти мовчання тиша й німота ототожнюються з продуктами чи іншими товарами, що можна замовляти, подавати, чий асортимент можна розширювати: *Я замовляю спокій, я замовляю тишу. Дорогий замовнику! (...) Ми постійно працюємо над розширенням асортименту тиші й німоти, відбираючи лише найкращі інгредієнти, що оптимально відповідають критерію ціна / якість* (Ю. Іздрик).

На предметність мовчання вказує й метафора, що ототожнює його з певною перепоною, зокрема стіною: – *Чому мала б я так говорити, – перебила нараз мовчання, що ставало неначе стіною межі ними, – якби воно не було так?* (О. Кобилянська). М. Матіос метафорично назвала таке мовчання глухим частоколом: *На щастя, ми з самого початку обгородили своє життя глухим частоколом мовчання і не-спілкування, замкнувши на всі замки і ключі своє минуле і теперішнє життя* (М. Матіос). Очевидно, у такому разі актуалізуються нові смисли ‘відчуження’, ‘перепона’.

Не менш промовистими є дієслівні метафори, що вказують на сприйняття мовчання як неживого предмета, в який можна загорнути щось, закутатися, тим самим уберегти себе від чогось поганого. У таких контекстах мовчання набуває сем 'захист', 'затишок', 'відсторонення', порівн.: *Всі дальші питання, ставлені молодому, оставалися без відповіді. Він закутався в мовчання... успокоївся і хіба що десь-колись буркнув: «Не знаю»* (О. Кобилянська).

Мовчання-предмет може стати своєрідним знаряддям оборони, а то й нападу: *...та ще безсоння, яке катує мене спогадами, а я катую чоловіка мовчанням* (М. Матіос). Соціальне мовчання також може бути інструментом обмеження чиеїсь волі: *Як я мовчанням душу уяремлю, то який же в біса я поет?* (Л. Костенко).

В українському художньому дискурсі омовлення мовчання відбувається через натурморфну метафору, коли об'єктом для порівняння є предмети фізичного світу. Ці предмети, що характеризуються найрізноманітнішими фізичними властивостями, здатні активно впливати на психологію людського сприйняття в силу їх утилітарної значущості. М. Красавський влучно зауважив, що «перенесення найменувань предметів, які реально існують, на культурні психічні факти внутрішнього світу людини стає можливим завдяки тонко схопленим формальним і функціональним зв'язкам між фрагментами різних (фізичного і психічного) світів. Фізичний предмет, який сприймається людиною, викликає певні асоціації, що й дозволяє відповідним чином “аранжувати”, організовувати на пропозиційному рівні мови смисли» [4: 233].

Як показує фактичний матеріал, мовчання концептуалізується як матеріал, речовина. Зокрема, воно має певну консистенцію (*густе мовчання*): *Минулих літ великодні мертвецькі / тебе густим мовчанням облягли* (Л. Костенко).

Тиша, що сприймається суб'єктом як мовчання, до того ж позначена конотацією тривоги, небезпеки, в сучасному українському художньому дискурсі також вербально виражається через предметні й речовинні, переважно ад'єктивні, метафори, адже набуває здатності речовин і матеріалів бути *в'язкою, твердою, крижаною, спресованою, розтікатися, гуснути, затвердівати, розпухати*, наприклад: *Якусь жахливу секунду Банзай усвідомлював, що йому більше нічого сказати. Ніби внутрішні голоси захлинулися порожнечою.* <...> *В класі розпухла, мов «Тампакс» в унітазі, задушлива тиша* (Л. Дереш).

Мовчання, як і значна частина речовин, має одоративні характеристики, тобто може пахнути, наприклад: *Пахне мовчання, як шоколад* (О. Ірванець). Йому також притаманне поєднання одоративних і смакових властивостей: *Знову замовкли, і їхнє мовчання, здається, пахло полином, таке гірке* (Є. Гуцало).

Суттєвою ознакою, за якою характеризують речовини й матеріали, є колір. Вона притаманна й мовчання, внаслідок чого за ознакою кольору воно ніби унаочнюється через зорове сприйняття. Для метафоричної номінації мовчання як людей, так і природи, в українському художньому дискурсі вживається вираз *чорне мовчання*, наприклад: *Нишкне земля в німому чорному мовчанні* (Є. Гуцало).

Однією з найбільш яскраво й детально представленою в українському художньому дискурсі є метафорична модель мовчання-простору. Очевидно, концептуалізація мовчання як простору пояснюється тим, що простір і час визначаються як дві основні форми буття. Просторові метафори допомагають людині ніби потрапити у свій внутрішній світ, вони допомагають конструювати його, опредметнюючи й унаочнюючи. Як і будь-який інший простір, мовчання параметричне: в ньому чітко виокремлюється параметр глибини: *Глибоке мовчання наступило, і чутно було лише старечий притишений голос панотця в хаті* (О. Кобилянська).

Мовчанню і його кореляту паузі, як і просторовим поняттям, властивий параметр довжини (*довга мовчанка, кілометрова пауза*), *Але Сіак витримав ще одну кілометрову паузу і повторив: – Саме пропозиція – не наказ. Тобто ти можеш відмовитися* (В. Шкляр).

На просторовість мовчання, зокрема тиші, вказує і параметр обмеженості / необмеженості: *Зникло оте зловісне гупання, тиша запала безмежна, якась аж наче мертва* (Є. Гуцало). У нього, як і в будь-який простір, можна зайти, наприклад: *...не вдаючись ні в який монолог, вони йшли в мовчання, як в підпілля* (Л. Костенко). На нашу думку, до просторових метафор входять і ті, що характеризують мовчання як обмежений закритий простір-споруду: *Будую мовчання, як зал філармонії. / Колонний / безсонний / смерековий зал* (Л. Костенко).

На концептуалізацію мовчання і, відповідно, його корелятивів як простору вказують ті метафори, що позначають ознаку, характерну для неокультуреного простору. Ідеться, наприклад, про метафоричний вираз *дрімуца тишина*, що, на нашу думку, засвідчує концептуалізацію мовчання як простору, зокрема лісу, адже, згідно зі Словником української мови, *дрімучий* – 1. Дуже густий, непрохідний, непроглядний (про ліс, бір і т. ін.) // Дуже буйний, розкішний, густо порослий. 2. рідко. Який перебуває в стані спокою, не виявляє діяльності [8, т. II, с. 418], наприклад: *Глибока дрімуца тишина панувала в хатині* (О. Кобилянська).

Тиша може концептуалізуватися як окультурений простір, що, зокрема, унаочнюють рядки з поезії Ліни Костенко «Алея тиші»: *Алея Тиші. Ми отут мовчали. / Все перекреслив траурний кортеж. / А осокори нас не помічали. / Вони стояли і мовчали теж* (Л. Костенко).

У художньому дискурсі мовчання часто характеризується через натурморфну метафору, уподібнюючись до предметів фізичного світу, що зумовлене самою природою метафори. Ш. Баллі писав: «Ми уподібнюємо абстрактні поняття предметам чуттєвого світу, оскільки для нас це єдиний спосіб пізнати їх і ознайомити з ними інших. Таке походження метафори: метафора – це не що інше як порівняння, у якому розум під впливом тенденції зближати абстрактне поняття і конкретний предмет сполучає їх в одному слові» [1: 221].

Мовчання, як було вже зазначено, в українській лінгвокультурі переважно отожднюється зі стихіями води, землі, повітря й вогню, що унаочнює українська фразеологія.

У художньому дискурсі найбільш продуктивною, згідно з нашою картотекою, є метафоризація мовчання як води (*aguaverbum*), що виражено в метафорі *потонути в мовчанні*, наприклад: *Все потонуло в мовчанні* (О. Кобилянська). О. Петриченко слушно зауважила стосовно символізму води, що «... ця основна природна стихія має характер сутності, яку ми неодмінно наділяємо специфічною значущістю, а отже, й пов'язаними з нею символічними переосмисленнями...» [5: 338]. Як видається, у такій метафорі актуалізуються семи 'зникнення', 'утаємнення'. Саме значення метафори засвідчує, що мовчання пов'язане з водою-нищівницею або водою-схованкою.

Отже, в українському художньому дискурсі мовчання і його кореляти концептуалізуються переважно як істота (людина чи тварина), неживий предмет, речовина чи матеріал, простір (обмежений / необмежений, окультурений / неокультурений тощо). Ототоження мовчання з водою суголосне концептуальному зв'язку мовчання зі стихіями, закріпленого в українській фразеології, й підтверджує його архетиповість для української лінгвospільноти.

Перспективним видається подальше дослідження концепту «мовчання» на основі фреймового й гештальтного аналізу, що уможливить його більш повне й глибоке вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Балли Ш.** Французская стилистика / Шарль Балли / [перевод с фр. Н. А. Долина под ред. Е. Г. Эткінда; вступ. статья Р. А. Будагова]. — М.: Издательство иностранной литературы, 1961. — 396 с.
2. **Воркачев С. Г.** Любовь как лингвокультурный концепт / С. Г. Воркачев. — М.: Гнозис, 2007. — 284 с.
3. **Воркачев С. Г.** Постулаты лингвоконцептологии / С. Г. Воркачев // Антология концептов / [Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина]. — М.: Гнозис, 2007. — С. 10–11.
4. **Красавский Н. А.** Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах: [монография] / Н. А. Красавский. — М.: Гнозис, 2008. — 374 с.
5. **Левченко О. П.** Фразеологічна символіка: лінгвокультурний аспект: [монографія] / О. П. Левченко. — Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. — 352 с.
6. **Петриченко О.** Мовно-культурологічний дискурс східних слов'ян у сегменті концептуалізації образу-міфологеми «вода» / Оксана Петриченко // Вісник Львівського університету: Серія філологічна. — 2004. — Вип. 34. — Ч. II. — С. 337–344.
7. **Сергеева Н. М.** Ум и разум / Н. М. Сергеева // Антология концептов [под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина]. — М.: Гнозис, 2007. — С. 210–223.
8. **Словник української мови:** в 11 т. / [редкол.: І.К. Білодід (голова) та ін.]. — К.: Наук. думка, 1970–1980.
9. **Словник фразеологізмів української мови** / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. — К.: Наукова думка, 2008. — 1104 с. — (Словники України).

Коловоротна Наталя Дмитрівна — викладач кафедри української та російської філології Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, Україна, м. Харків, пров. Шота Руставелі, 7.

E-mail: kolovorotnaya@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-5792-0428>

Kolovorotna Natalia Dmytrivna — teacher at the Department of the Ukrainian and Russian Philology, Kharkov humanitarian-pedagogical academy Kharkov regional council, Ukraine, Kharkov, Rustaveli bystr., 7. E-mail: hgpi@kharkov.com